Ayanis Kenti ve Çevresinin Doğal-Kültürel Peyzaj Çalışmalarına Yönelik Ön Değerlendirme

Preliminary Evaluation of Natural-Cultural Landscape Studies on the City of Ayanis

Buket BEŞİKÇİ[1] ve Mehmet IŞIKLI[2]

Özet

Kültürel peyzaj üzerine gerçekleştirilen çalışmalar insan ve çevre etkileşimleri sonucunda şekillenen alanlardaki kültürel özellikleri ve buna bağlı elemanları kapsamaktadır. Özünde canlı ve cansız varlıkların birbirleriyle olan etkileşiminden doğan yaşamsal aktivite ve etkinlikler bütünüdür. Bugün pek çok antik yerleşimde uygulanan kültürel peyzaj çalışmaları, yerleşimlere ait kültürel özellikleri tanımlamakta, belgelemekte ve bölgeye ait kültürel karakterlerin ortaya koyulmasıyla gelecek nesillere aktarılmaktadır.

Urartu krallığının son dönemini temsil eden, görkemli mimari ve zengin buluntu koleksiyonuna sahip Ayanis kenti, doğal ve kültürel peyzaj özelliklerini bir arada barındıran, bu özellikleri koruyarak günümüze kadar iyi derecede ulaştırmış önemli arkeolojik yerleşimlerden biridir. Bünyesinde taşıdığı pek çok değerle Ayanis, dönem halkı tarafından yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca aktif bir yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Bu yerleşim yerinde Urartuların kullandıkları çevreyi, uygun yaşam alanlarına dönüştürülmesiyle gerçekleştirilen mimari bazı uygulamalar dönem için çok ileriye taşınılabilecek bir başarı göstergesidir. Bu makale, Ayanis kenti ve çevresinin sosyal, ekonomik ve bunlara bağlı oluşan fiziksel ortamlarını, kilit peyzaj dinamiklerini ve yaklaşımlarını dikkate alarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Ayanis kenti, kültürel peyzaj, hayvancılık, çevre, tarım

[1] Uzman Arkeolog Buket BEŞİKÇİ, Ambar Barajı Kurtarma Kazıları Ekip Üyesi, DİYARBAKIR, buketbesikci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2281-6284

[2] Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25000, ERZURUM, mehmet.isikli@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6205-4117

Abstract

Studies on cultural landscape include cultural characteristics and related elements in areas that are shaped as a result of the interaction between human and environment. In essence, it is a set of activities that arise from the interaction of the living and non-living.

In the cultural landscape studies that is conducted in many ancient settlements, the cultural characteristics of the settlements are defined and documented, thus paving the way for their planning to transfer the cultural characteristics of the region to future generations. One of the significant settlements that can be evaluated in this respect is the city of Ayanis, which represents the end of the Urartian Kingdom and has a magnificent architectural and rich collection of finds. Ayanis, along with its archaeological asset, has been used by the people of the period as an active settlement for nearly a quarter of a century. In addition to agriculture and animal husbandry, the architectural success they have shown in the establishment of the city is an important indicator that they use the natural environment for their advantage. This article has evaluated the social, economic and thus physical landscape of Ayanis, by evaluating the key landscape dynamics and approaches.

Keywords: The city of Ayanis, cultural landscape, animal husbandry, landscape, agriculture

GİRİŞ

Uluslararası literatürde yaygın bir kullanıma sahip olan 'peyzaj' kelimesi dilimizde arazi kullanımı ya da manzara gibi kelimelerle karşılık bulmaktadır[3]. 2003 yılında ülkemizde yürürlüğe giren Avrupa Peyzaj Sözleşmesine göre peyzaj; *"insanlar tarafından algılandığı şekliyle karakteri doğal veya insani unsurların eylem ve etkileşimleri sonucu oluşan bir alan"* olarak tanımlanmaktadır[4]. Dağlar, akarsular, nehir yatakları, tepeler, ovalar, hayvanlar, bitkiler ve bunlar gibi sayılabilecek pek çok doğal olgu peyzajın fiziksel koşullarının oluşmasında etkilidir. Tüm bu doğal olgular peyzajın önemli iki alt biriminden biri olan doğal peyzajın yapı taşlarıdır. Alan ve bölge olarak ayırt edilebilen bu yapı taşları coğrafi bir kimlik taşımadan, genel bir terim olarak kullanılmasıyla veya coğrafi olarak belli bir büyüklüğü nitelendirmesiyle ayırt edilebilecek belirgin kolaylıklar sunmaktadır.

Doğal peyzaj, bu iki terimin birleşmesi sonucunda hiçbir fiziksel aktiviteye maruz kalmadan şekillenir[5]. Peyzaj çalışmalarının bir diğer kolu olarak kabul edilen ve arkeolojik çalışmaları da kapsayan kültürel peyzaj, insan ile doğa arasındaki bağı kurmaya ve anlamaya çalışır. İnsanoğlu yaşam süresince doğayla etkileşim içerisine girer, onu şekillendirmeye ve ondan faydalanmaya çalışır aynı oranda doğa da insan hayatı üzerinde çeşitli etki ve yönlendirmeler yapar. Her çift yönlü etkileşim sonucunu araştıran kültürel peyzaj, elde ettiği sonuçları değerlendirerek geçmişten yola çıkıp geleceğe yönelik bazı ipuçları sunar[6].

Kültürel peyzaj çalışmalarının uygulanabilir olduğu alanlardan biri de arkeolojidir. Güzel bir anlatım olarak arkeoloji; "*geçmiş dönemlerde yaşamış insan topluluklarının kültürel ve toplumsal düzenlerini günümüze kadar gelebilen maddi kalıntılara dayanarak araştıran, belgeleyen ve gelişim sürecini inceleyerek yorumlamaya çalışan bir bilim dalıdır"* [7]. Bu açıdan bakıldığında da her iki bilim dalı insan ve çevre etkileşimini araştırır ve anlamaya çalışır[8].

---

[3] Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından 2019 yılında kabul edilmiş ve Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Birimince SYL-2018-6764 referans numarasıyla desteklenmiştir. Çalışma bahsi geçen *"Ayanis Kalesi ve Çevresinin Kültürel Peyzaj Özellikleri"* başlıklı yüksek lisans tezinin makale yayını olarak düzenlenmiştir.

[4] Gökçe ve Açıkgöz, 2005: 411; Beşikçi, 2019: 3.

[5] Suaer, 1925: 300.

[6] Eryazıcıoğlu, 2012: 18; Gökçe ve Açıksöz, 2015: 411.

[7] Özdoğan, 2011: 19.

[8] Ronan, 2003: 69; Konak, 2017: 17.

Her iki disiplinin Doğu Anadolu genelinde uygulanabilirliği ne yazık ki beklenen seviyenin çok gerisindedir. Bu durumun en önemli sebepleri arasında hem kültürel hem de arkeolojik peyzajın ülkemizde yaklaşık son 25 yıl içerisinde ilgi odağı haline gelmesidir. Dolayısıyla Doğu Anadolu'nun gelişkin uygarlıklarından birini temsil eden Urartu için de benzer tablo söz konusudur. Çoğu Urartu yerleşimi çevre ve kültür ilişkisi kurulmadan yalnızca kale ve kentler üzerine yapılan çalışmalar ile değerlendirilmektedir.

Malzeme ve Yöntem

Çalışmanın ana malzemesi Van il sınırları içerisinde, merkeze 38 km uzaklıkta bulunan Ağartı köyünün hemen kuzeyindeki Ayanis kenti ve çevresini kapsamaktadır. Ayanis, MÖ 673/672 yıllarında kurulmuş, Urartu krallığının bilinen son görkemli krali kent yerleşimidir[9]. Van Gölü kıyısında bulunan doğal bir kaya üzerinde kurulmuş bu kent, yaklaşık 6 hektarlık sitadel ve 80 hektarlık dış kenti ile geniş bir yayılıma sahiptir (Şekil 1).

Ayanis kenti ve yakın çevresini kapsayan alanın doğal ve kültürel peyzajını anlamada kullanılan özellikler, doğal çevrenin analiz edilmesi ve bu analiz sonuçlarının kültürel özelliklerle nasıl harmanlandığını anlamaya odaklanmaktadır. Elde edilen sonuçlar Urartu Krallığı sürecine dair kısmen de olsa yeni veriler elde edilmesini sağlayacaktır.

Tarım, hayvancılık, su kaynakları, deprem ve jeolojik yapının anlaşılması amacıyla coğrafya, zooloji, arkeobotani ve etnoarkeoloji gibi bilim dallarından faydalanılarak dönemin paleocoğrafyası, ekolojik yapısı, jeomorfolojisi ve depremselliği, tarım ve hayvancılığına dair veriler analiz edilmiştir. Kazı verileri dışında proje kapsamında kent ve yakın çevresini kapsayan bir yüzey araştırması yapılarak arazi kullanımına dair önemli tespitler yapılmıştır. Bu tespitlerden en önemlisi kentin su ihtiyacına dair yapılan gözlemlerdir.

[9] Çilingiroğlu, 2011: 338-365; Işıklı, 2014: 110-119.

Şekil 1: Ayanis ve çevresinin genel görüntüsü (Ayanis Kazı Başkanlığı Arşivi)

Veri Grubu

Uygarlıkların yerleşim yeri tercihinde çeşitli belirleyici unsurlar etkilidir. Bunlar coğrafi, politik, ekonomik veya kültürel sebeplerdir. Verimli ovaları, zengin su kaynakları, sarp ve korunaklı dağlarının yanı sıra geçit vermeyen vadileriyle şüphesiz Doğu Anadolu yukarıda saydığımız özelliklerin görüldüğü alanların başında gelmektedir. Bölgede gerçekleştirilen son dönem araştırmaları ışığında Paleolitik Dönem'den itibaren iskân görmesine karşın (Gürgürbaba gibi) bu yöre hakkındaki ilk yazılı bilgileri Assur ve Urartu krallıklarından öğrenmekteyiz.

Bilindiği gibi Urartu krallığı MÖ 9. yüzyılın ortalarından itibaren güçlü ve gelişkin bir uygarlık olarak tarih sahnesinde yerini alır[10]. Ayakta kaldığı yaklaşık 250 yıl boyunca ülke genelinde çok sayıda kale, kent ve köy inşa edildiği bilinmektedir. Bu kentlerden biri günümüze değin iyi derecede korunarak ulaşan Ayanis kentidir.

[10] Çilingiroğlu, 1997: 4.

Daha önce bahsedildiği üzere Ayanis kentine ait sitadel 6 hektarlık bir doğal kaya üzerine kurulmuştur [11] . Bu alan olasılıkla daha erken dönemde yerleşim olarak kullanılmamıştı. Ayanis'te tespit edilen yazıt bu düşünceyi desteklemektedir. Bulunan yazıt üzerinde şunlar ifade edilmektedir; "*Tanrı Haldi'nin yüceliği ile Argişti oğlu Rusa bu kaleyi Eiduru Dağı'nın karşısında inşa etti. Rusa der ki; kayalığa hiç dokunulmamıştı, buraya hiçbir şey inşa edilmemişti. Bir kutsal alan ve aynı zamanda bir kale inşa ettim."*[12]. Krali yaşamın sürdüğü sitadelde 30 yılı aşkın süredir devam eden arkeolojik çalışmalarda tapınak alanı ve ona bağlı özel mekânlar, depo yapıları, sur duvarları, evsel mekânlar, payeli salon ve sitadelin anıtsal giriş kapısı tespit edilmiştir. Bu alanlardan tespit edilen buluntu ve mimari, sitadelde yaşayan kraliyet ailesine ait olabilecek elit bir sınıfın varlığını işaret etmektedir.

Sitadel ait yapıların bittiği noktadan itibaren başlayan dış kent ise kamusal yapılar ve sivil halka ait yaşam alanlarını içermektedir. Dışkente ait yapılar sitadel çevresinde kuzey, güney ve doğu yönlü olarak 80 hektarlık bir alana yayılır[13]. Taş temel üzeri kerpiç bedenler inşa edilerek, dikdörtgen veya kare planlı yapılan dış kent yapılarının bazıları tek bazıları da çift katlı olarak inşa edilmiştir.

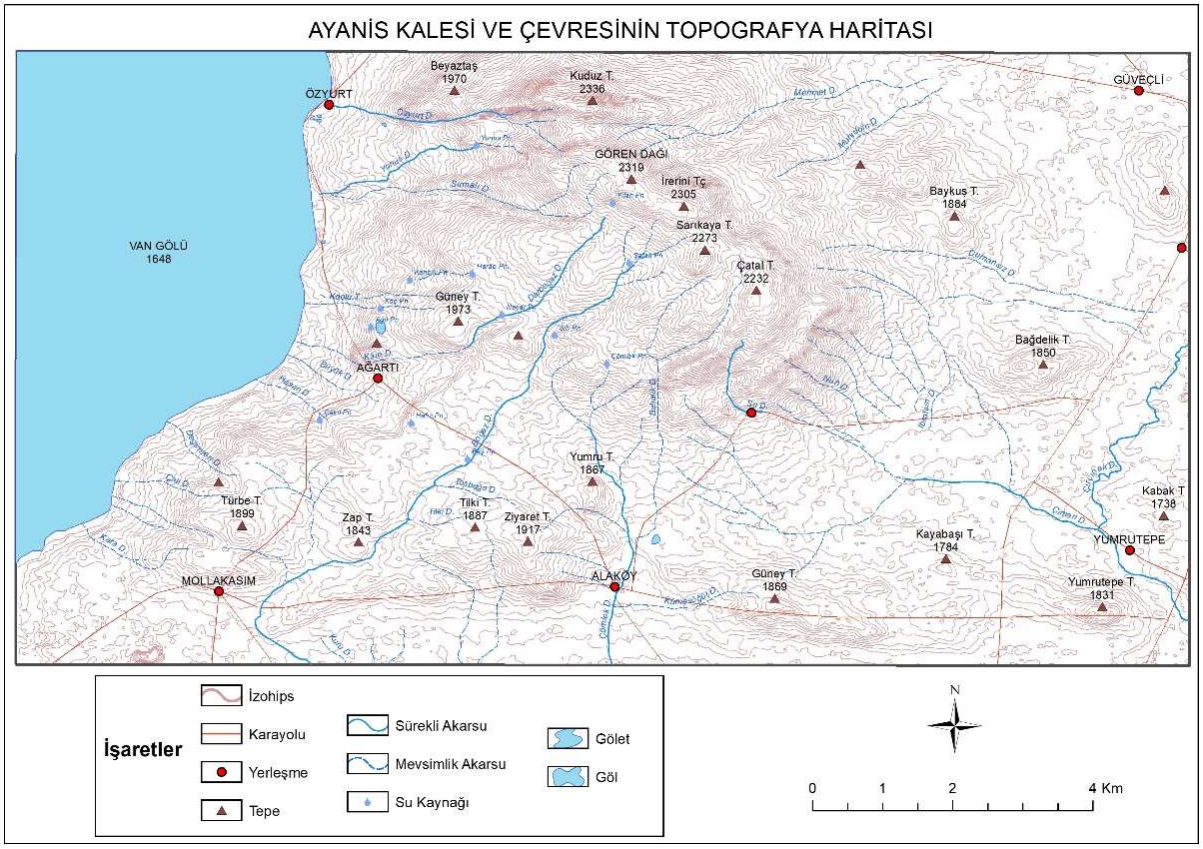
AYANİS VE ÇEVRESİNİN DOĞAL PEYZAJI

Ayanis kenti çevresinde uzanan İsabey, Çilehane ve Çomaklıbaba gibi yüksek rakımlı dağlar, doğal bir bariyer niteliğindedir. Dik yamaçlı bu dağlar 1900-2000 m sonra düz arazilere kavuşmaktadır. Van Gölü seviyesinden 300 ile 350 m yükseklikte konumlanan bu düzlükler, bölge coğrafyasının iklim koşulları sebebiyle kısa süreli kuru tarıma uygun alanlardır[14]. Araziler boyunca uzanan mevsimlik akarsu ve nehirler, kent çevresindeki alanı su bakımından zengin kılmaktadır (Şekil 2).

Kent sitadelinin inşa edildiği ana kaya, ofiolitli Üst Kratese yaşlı (yaklaşık 100 milyon yıl önce) kalkerden oluşmaktadır. Bu kalker tipi sert ve dayanıklı yapısı ile orta derecede aşınım özelliğine sahiptir. Ana kayanın kolay işlenebilme bilgisi Urartu dönemindeki ustalara olasılıkla 'bellek' adı verilen 'kültürel aktarım' sayesinde nesiller boyunca aktarılmıştır. Yıllar boyunca taşı işleyen ve ondan faydalanarak onu öğrenen ustalar,

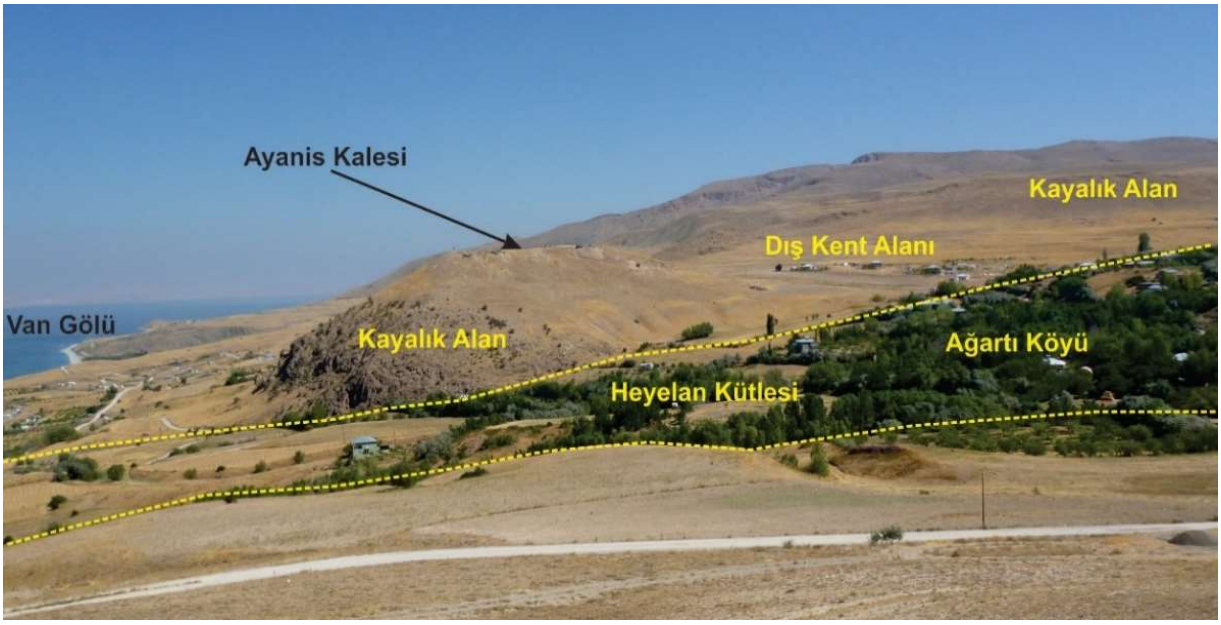
[11] Çilingiroğlu, 2012: 3-4.
[12] Çilingiroğlu, 2010: 310.
[13] Stone ve Zimansky, 2003: 217-222; Erdem, 2019: 63.
[14] Öner, 2002: 46; Beşikçi, 2019: 11-12.

yüzlerce yıl birbirlerine bilgi aktarımı sağlayıp farklı yıllarda benzer mimari geleneği sürdürmüşlerdir. Böylece her kral döneminde inşa edilmiş kale ve kentler aynı mimari geleneği sergileyerek benzer özellikler yansıtmışlardır.

Şekil 2: Ayanis Kenti ve çevresinde bulunan arazinin topografya haritası (Beşikçi, 2019: 80)

Ayanis ve çevresinin jeolojisi için önemli bir unsur heyelandır. Bölgede kışların uzun sürmesiyle dağlarda biriken karın bahar aylarında erimesi ve bu erimeyle toprağın doygunluk seviyesine ulaşmasına heyelanlara sebebiyet vermektedir. Bölge toprağının killi yapısı göz önünde bulundurulduğunda oluşan doygunluk, bu doğal afetin oluşmasındaki birincil nedenlerdendir. Ayanis kent civarında yapılan yüzey araştırması ve coğrafyacılarla yapılan gözlemler de heyelan hareketliliğinin büyük bir alanı etkilediği ancak yalnızca sitadelin yükseldiği tepelik alanın korunduğu görülmektedir. Günümüzde (özellikle doğu yamaç boyunca) heyelan hareketliliği göl kıyısı eğimi boyunca ilerler. Bu durum günümüzde yarattığı tahribat nedeniyle Urartu dönemine ait bilhassa arazi kullanımıyla ilgili birçok kültürel ögenin (teras duvarları gibi) yok oluşuna da sebebiyet vermektedir (Şekil 3).

Şekil 3: Kent çevresinde bulunan heyelan hareketliliği kütlesi (Ayanis Kazı Başkanlığı Arşivi)

Kent çevresinde tanık olunan olumsuz doğa olaylarından bir diğeri depremdir. Kent yakınlarında Alaköy Fayı ve sitadelin hemen eteklerinden geçen Ağartı Fayı söz konusu sismik etkilerin sağlayıcısıdır. Kentte etkisi olduğu söylenen depremin tetikleyicisinin Ağartı Fayı olduğu söylenebilir. Ağartı fayının günümüzde aktifliği konusunda elde fazla veri yoktur. Ayanis kenti çevresinde depremin etkileri sitadel mimarisinden anlaşılmaktadır. 2014 yılında Ayanis Kazı Başkanlığı ve İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'nün ortaklaşa yürüttüğü çalışmalarda mimari kalıntılar üzerindeki yoğun deprem izleri incelenmiştir. Araştırma sonucunda sağlanan bulgular Urartu döneminde, kuzey-güney yönlü gerçekleşmiş sismik bir hareketliliğin varlığını ortaya koyar. Bununla birlikte sitadelde ana kayaya oturtulmamış mimari ögelerin tektonik hareketlilikten daha fazla etkilendiği görülmektedir[15]. Sitadel batı payeleri, güney sur yapısı, domestik mekânların bir bölümü ve tapınak depo yapıları ana kayaya oturtulmuş ve tektonik hareketlilikten en az etkilenmiş alanların başında gelir.

Urartu Krallığı'nın yayılım gösterdiği saha boyunca göl ve çevrelerine önem verdikleri arkeolojik kanıtlar sayesinde anlaşılmaktadır. Urartu'nun kontrol sahası içerisinde üç büyük göl (Van, Sevan, Urmiye) civarının önemli birer yerleşim alanı olduğu kabul edilebilir. Gölün çevresinin Urartu için ne ifade ettiği bilinmemekle birlikte Urartu

[15] Şengül ve diğ., 2013: 159-160.

sınırlarında kalan bu eşsiz doğal peyzaj unsurunun kullanıldığına dair de ne yazık ki verilerimiz kısıtlıdır. Benzer durum Ayanis kenti için de geçerli görülmektedir. Bu bağlamda Ayanis'in doğal peyzajı içerisinde ele alınabilecek unsurlardan biri; Van Gölüdür. Göl suyunun sahip olduğu kimyasal özellikler nedeniyle gölden faydalanmak çok mümkün değildir. Tarımsal aktivitelerde, içmede ve ulaşımda gölden faydalanılmamaktadır. Bununla birlikte göl kıyısındaki araziler su problemi nedeniyle tarımsal açıdan verimsiz bir yapıya sahiptir.

Doğal peyzaj özellikleri bakımından bir yerleşim yerinin tercihinde öncelikli unsurların başında gelen su kaynağı, Ayanis çevresinde uzanan araziler boyunca ne yazık ki oldukça azdır. Darboğaz deresi bu az sayıdaki önemli kaynaklardan biridir. Kısa süreli akış sağlayan ve tektonik olaylara bağlı yön değiştiren karstik su kaynakları ne yazık ki bölgenin su ihtiyacını karşılamada yetersizdir. Bu karstik su kaynaklarından bazıları Ayanis çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucunda tespit edilmiş ve pınarlar olarak nitelendirilebilecek düzeyde oldukları anlaşılmıştır. Bu kaynakların belli başlıları; Ağıl Pınarı, Koç Pınarı, Harap Pınarı, Nacar Pınarı, Yılan Pınarı ve Şafak Pınarıdır.

Ayanis kent çevresinde su ihtiyacının Urartu dönemi boyunca nasıl karşılandığı bir soru işareti oluşturmaktadır. Bu soruya yönelik sitadel ve çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar, diğer bazı kentlerde görülen (Çavuştepe ve Toprakkale gibi) su sarnıcı veya su depolarının Ayanis'de görülmediğini ortaya koyar. Bu sorun çevrede kullanılan bir barajın olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Son yıllarda kent civarında yapılan araştırmalarda kente yaklaşık 7 km uzaklıkta Alaköy, Atmaca ve Ağartı köyleri arasında kalan üçgen içerisinde, denizden 2016 m yükseklikte bir su kaynağı, gölet veya baraj olabilecek yapılar tespit edilmiştir. Bu alana ulaşım yürüyerek yaklaşık 2 saatlik mesafededir (Şekil 4). Kent ile kaynak arasındaki arazi eğiminin sağlamış olduğu avantaj ile birlikte Urartular'ın teknolojik gelişkinlikleri göz önünde bulundurulduğunda pekâlâ kentin su ihtiyacı bu kaynaktan sağlanmış olabilir.

Şekil 4: Baraj olduğu düşünülen alanda çekilmiş setli duvar yapısı fotoğrafı (Beşikçi kişisel arşiv)

AYANİS VE ÇEVRESİNİN KÜLTÜREL PEYZAJI

Arkeoloji bilimi geçmiş dönemlere ait peyzaj koşullarının araştırılması, yaşam koşullarının analiz edilmesi ve arazi kullanım formlarının incelenmesinde kültürel peyzaj çalışmalarından faydalanmaktadır. Kültürel peyzaj, herhangi bir arkeolojik değere sahip yenilenemeyen kültür kalıntısını önemli, seçkin, gündelik, sivil veya anıtsal gibi çeşitli kalıplaşmış değer yargılarından uzak olarak yalnızca 'geleceğe aktarım' kaygısını esas alıp sürdürülebilirlik amacıyla inceler. Kültürel peyzajın inceleme alanı insan eliyle yapılmış tüm değerleri kapsamaktadır. Bunlar kentler, kaleler, anıtlar, barajlar, su kanalları, tarım arazileri ve buna benzer birçok kültür kalıntısıdır.

Ayanis sitadel ve dışkentinin sağladığı arkeolojik bulgular ve bu bulguların çevresel koşulları aydınlatmada kazandırdığı bilgilerle önemli bir kültürel peyzaj uygulama alanıdır. Başta soylu kesimin yaşadığı sitadel olmak üzere dış kenti oluşturan sokakları, sivil halka ait mimarisi, kamusal alanları ve üretim alanlarıyla birlikte önemli bir arkeolojik kültürel potansiyel içerir. Bunun yanı sıra kentin çevresindeki ekonomik geçimin önemli bir kolunu

oluşturan tarım arazileri, eşsiz bir göl manzarası ve bu manzarayı tanrılaştırılacak kadar heybetli bir görüntü sunan Süphan Dağı ve henüz tespit edilmeyi bekleyen birçok unsuruyla eşsiz bir kültürel peyzaj tablosu çizmektedir.

Uzun yıllardır araştırılan Ayanis sitadeli, soylu kesimin yaşamını sürdürdüğü ana kayaya inşa edilmiş korunaklı bir yapıya sahiptir. Simgesel açıdan Urartu genelinde görülen hâkim bir alana inşa edilmiş korunaklı, yönetim sınıfına ait bu tip yerleşimler (kent ve kaleler) şüphesiz en erken dönemden günümüze kadar görülen hiyerarşik düzenin bir parçasıdır. Urartu yerleşimleri genel olarak incelendiğinde işlevselliğine göre belli başlı gruplara ayrılır. Bu ayrım krali kentler, eyalet ve yerel yönetim merkezleri ve kırsal yerleşimler (köyler) şeklindedir[16]. Birçoğu savunmalı olan bu yerleşim modellerinde hâkimiyet ve stratejik konum önceliklidir. Urartu yerleşimlerinin siyasi ve ekonomik nitelikli merkezlerinde geniş tarımsal alanlara ve otlaklara hâkimiyet, önemli bağlantı yollarındaki stratejik pozisyon her zaman birincil hedef olmuştur.

Sitadeldeki krali yaşam dışında Urartu halkının yaşamı ve kültürü hakkında bilgiler sunan önemli bir diğer kültürel peyzaj alanı da dışkent ve çevresidir. Sitadeli üç tarafından çevreleyen ve hemen eteklerinden başlayarak yaklaşık 80 hektarlık bir alana yayılan dışkent ve etki alanı kuzey, güney ve doğu yönde yerleşim dağılımı gösterir. Bu alanlarda yürütülen çalışmalar şimdilik Pınarbaşı, Güneytepe ve sitadelin güney eteklerinde kalan alanlar ile sınırlı kalmıştır[17]. Klasik Urartu mimari düzenini yansıtan, taş temel üzerine kerpiç yapılar, dikdörtgen veya kare plana sahip, ara sokakları olan, tek ya da çift katlı yapılardır. Kimi büyük boyutlu ve özenle yapılmış yapılar devlet görevlileri, yüksek rütbeli askerler ve sitadel görevlilerine ait olabilir[18]. Bu tarz yapıların sitadel mimarisiyle benzerlikler taşıyıp özenle inşa edilmiş olması ise Urartulu devlet mimarları tarafından planlandığını düşündürür[19]. Diğer basit ve küçük boyutlu yapıların da Urartu 'nüfus aktarımına' bağlı yerleşim gösteren çeşitli halklar ve bizzat Urartu'nun kendi halkı tarafından inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim yazıtlardan bilindiği üzere Urartu dış kentlerinde etnik açıdan kozmopolit bir durum söz konusudur[20].

16 Köroğlu, 2011: 6-7.
17 Stone ve Zimansky, 2003: 217-222; 2004: 236-242.
18 Stone, 2012: 97.
19 Stone, 2012: 91; Erdem, 2019: 64.
20 Zimansky, 2005: 235-238.

Şekil 5: Ayanis iç kale hava fotoğrafıyla görüntüsü (Ayanis Kazı Başkanlığı Arşivi)

Her türlü durumda Ayanis kenti için tarım ve hayvancılık birincil geçim şekliydi. Her ne kadar tarımsal alanlar sınırlı olsa da acaba bu alanlar kentin ihtiyacını karşılayabilecek kapasitede miydi? Kent genelinde yaşayan soylu ve sivil halkın sayısı (nüfusu) tam olarak bilinmemektedir. Kent yerleşimlerinin oldukça geniş bir alana yayıldığı göz önünde bulundurulduğunda (sitadel ve dış kenti içine alan kısımda) nüfus az olmamalıydı. Ayanis sitadelinin depo yapılarında gerçekleştirilen bir çalışmada bu odaların tahmini kapasitesi hesaplanmıştır. Bu çalışmaya göre depolardaki küplerin yılda ancak 1000 ile 1500 kişiyi besleyebilecek 240000 litrelik bir kapasiteye sahip olduğu görülmüştür[21].

Urartu kaleleri ve kentlerine ait tarımsal araziler bağlamında Ayanis kenti farklı bir görünüm arz eder. Kentin hinterlandında geniş tarım alanları ve otlaklardan söz etmek güçtür. Tarımsal alanlar ve otlaklar daha çok kenti çevreleyen dağlık alanların güneye bakan yamaçlarında ve yüksek kesimlerinde konumlanmıştır. Özellikle dış kentin etrafındaki bu tarımsal alanlarda sitadeldeki depoları doldurabilecek tarımsal aktivitelerin yapıldığını beklemek çok gerçekçi olmayacaktır. Arazide yapılan genel gözlemlerde Urartu dönemine ait olabilecek tarımsal aktivite izleri geç dönemdeki tarım faaliyetleri nedeniyle çok net bir şekilde tespit edilememiştir. Güneşi en rahat şekilde alabilen yamaçlarda teras duvarlarının

[21] Erdem, 2011: 84-85.

olması beklenmelidir. Öte yandan gerek kentin gerekse tarım alanlarının su ihtiyacı için olması gereken düzenlemelerde izlenememektedir. Sadece kente belirli bir mesafedeki küçük bir gölet olasılıkla kentin su ihtiyacını karşılamıştır.

Tahıl depolama alanları ile tarım arazilerindeki kapasitenin örtüşmemesi sadece sınırlı tarım alanlarıyla değil iklimsel durumla da açıklanmalıdır. Karasal iklim etkilerinin yoğun olarak hissedildiği bu coğrafyada kısıtlı hasat zamanı da sınırlı tarıma sebebiyet veren durumların başında gelir. Nitekim bu durum günümüzde de çok farklı değildir. Buna bağlı olarak kentin ihtiyacı olan tahılın bir kısmı yakın çevrede bulunan köy, kent ve yerleşimlerden geliyor olmalıdır. Nitekim depo odalarından ele geçen yazılı verilerde (bullalarda) ithal edilmiş ürünlerden söz edilmektedir[22]. Pek çok Urartu yerleşiminde görülen yetersiz ürünün ithal edilme olayı Ayanis için çok da şaşırtıcı olmamıştır. Başkent Tuşba başta olmak üzere Anzaf ve Toprakkale gibi önemli Urartu yerleşimlerinde benzer ekonomik planın uygulandığı takip edilmiştir[23]. Bunlar belki de vergi olarak gelen ürünlerdir[24].

Kültürel peyzaj özelliklerini değerlendirmede kullanılan ekonomik unsurların bir diğeri ve aslında Urartu için ekonominin temelini oluşturan hayvancılık, yalnızca bir geçim aracı değildir. Urartu halkı geçmişten beri atasından bildiği bir geleneği sürdürmüş ve bulunduğu coğrafyaya bağlı olarak hayvancılığı tüm kültürüne yansıtarak önemini ifade etmiştir. Bu etkileri en fazla Urartu yazılı belgelerinde, arkeolojik ve arkeozoolojik kalıntılarında görmekteyiz. Yazıtlara bakıldığında belli başlı hayvanların adak ve savaş ganimeti olarak ifade edildiği görülür[25].

Ayanis kentinde devam eden kazılarda çeşitlilik gösteren çok sayıda hayvan kemiği tespit edilmiştir. Kent ve çevresinde yapılan zooarkeolojik çalışmalar Ayanis hayvancılığında sığır, inek, koyun ve keçi gibi büyükbaş ve küçükbaş hayvanların varlığını göstermektedir. Bu türlerin yanı sıra çalışmalarda geyik, tavşan, kuş türleri, balık ve kemirgen gibi farklı hayvan türlerine ait kalıntılar da tespit edilmiştir[26].

---

[22] Ayanis sitadelinden ele geçen bir bulla üzerinde: *"Artar Ülkesi'nden Argişti, arpa ve buğday"* şeklinde ifade yer almaktadır (Salvini, 2001: 286).

[23] Toker, 2018: 62.

[24] Erdem, 2011: 84.

[25] Sağlamtimur, 2001: 73-74; Çiftçi, 2017: 77; Sezer, 2019: 37.

[26] Sezer, 2019: 51-91.

Son olarak doğal olduğu kadar kültürel peyzajda yerini almış olan Van gölü, Ayanis ve yakın çevresinde temel bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi Ayanis, Van Gölü'nün en dar kısımlarından olan doğu kıyısında göle alabildiğince hâkim bir konumdadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi göl sahip olduğu özelliklerle işlevsel olmaktan ziyade görsel bir unsur olarak kültürel peyzajda yerini alır. Aslında göl aşağıda detaylı değinilecek olan tanrısal Süphan Dağı ile birlikte Ayanis'in kültürel peyzajını dini açıdan zenginleştirmektedir.

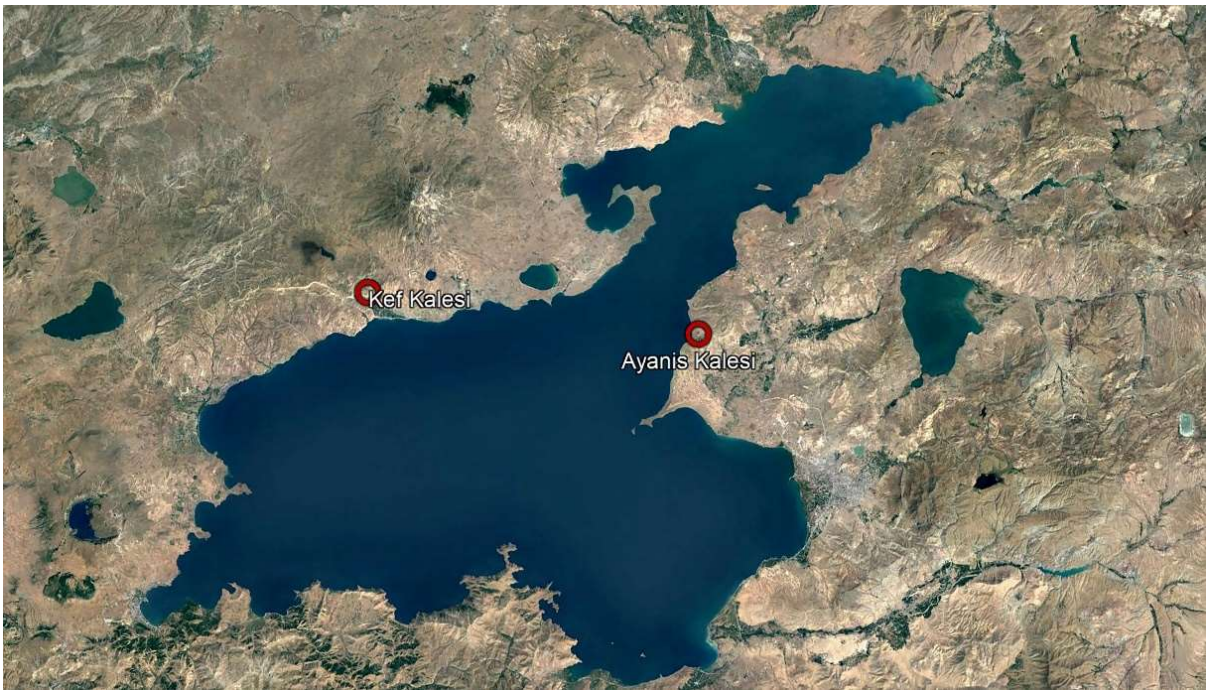
Urartu anayurt topraklarının merkezinde duran Van Gölü'nün, Urartu kültürü için taşıdığı anlam tartışma konusudur. Özellikleri bakımından kullanıma ve tüketilmeye uygun olmayan bu büyük su kütlesi Urartulu için ne anlam ifade ediyordu? Yazılı belgelerde adı geçmeyen ve kutsanmayan bu büyük coğrafi fenomenin Urartu'nun kültürel dünyasındaki yeri de tartışmalıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi göl kıyısında göle hâkim konumda bulunan Urartu yerleşim sayısı çok fazla değildir. Bu bakımdan gölün iletişim ve ulaşım alanındaki rölü çok belirgin değildir. Ayanis kazıları çerçevesinde son yıllarda başlanılan Van Gölü Su Altı Arkeolojik Araştırmaları Projesi bu sorulara Urartu-göl ilişkisine dair yeni bir bakış açısı geliştirme amacındadır. Ayanis'in kültürel peyzajında gölün büyük rolüne bakıldığında bu sorulara ve ayrıntılara en iyi yorumu getirebilecek potansiyel bu kenttedir.

Ayanis ve çevresinin kültürel peyzajı çerçevesinde değerlendirilebilecek son unsur, olağanüstü görkemli görüntüsüyle Van Gölü'nün ardında yükselen Süphan Dağı'dır. Bir dağ-tanrı olarak karşımıza çıktığı Ayanis tapınak yazıtında, adının Eiduri olarak geçtiği, kutsallaştırıldığı ve adak adandığı görülür. Kentin tanımlanmasında da kullanılan Eiduru adı, Ayanis'te ele geçen inşa kitabesinde *'Rusahinili Eidurukai / Eiduri Dağı'nın önündeki Rusa'nın kenti'* şeklinde ifade edilir.

Hemen gölün karşı kıyısında yükselen bu dağın yamaçlarında Ayanis ile çağdaş bir başka Urartu kale/kenti (krali kenti) yer alır. Yazılı verilere göre Argişti oğlu Rusa tarafından inşa edilen bu kentin adı: "Haldei URU" olarak geçer. Adilcevaz ilçesi sınırları içerisindeki bu krali kent kısa süreli kazılardan ele geçen bulgulara göre krali ve dini açıdan önemli bir yerleşim birimidir[27]. Birbirlerine kuş uçumu 30 km uzaklıkta karşılıklı konumlanmış bu iki krali kent, göl ve dağ tarafından tamamlanan bir dinsel kültürel peyzajın parçaları gibi durmaktadır (Şekil 6). Ne yazık ki Kef kentinden ele geçen yazılı verilerde Eiduri dağı ve tanrısına ilişkin bir bilgi söz konusu değildir. O nedenle bu sıra dışı dinsel kültürel peyzajın

[27] Danışmaz, 2020: 112-116.

oluşmasında Eiduri'nin ve standart Urartu kalelerinin konumlandırılması dışında kalan bu iki kentin etkisi ve rolü tartışmalıdır.

Şekil 6: Ayanis ve Kef krali kentlerinin Van Gölü'ndeki konumu (Vedat Sezer tarafından yapılmıştır)

Ayanis'de göle dair herhangi bir yazıt veya bulgu ele geçmezken bir dağın tanrılaştırılması göz algısında ulu olanın yüksek tepelik alanlar olarak kabul edilmesinden gelmektedir. Bu düşünce elbette güvenlik amaçlı tercih edilen dağ ve tepelik alanların belki de kendilerini tanrının yeryüzündeki elçisi olarak gören kralların tanrıya yakın hissetmek amacıyla bu alanlara yerleşmeyi seçmiş olabileceği de düşünülmelidir. Korkunun getirdiği sığınma duygusu da bir diğer yer seçimi nedeni olabilir. Korku olarak bahsedilen eylem burada yer sarsıntılarının oluşturduğu yıkıntıyı kapsamaktadır. Bu bilgi şimdilik yorum olarak kalmakla birlikte Urartu Arkeolojisi araştırmalarının sağladığı yeni veriler ile aydınlığa kavuşacaktır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İnsan-çevre etkileşimini ve iletişimini anlamada büyük rol oynayan kültürel peyzaj ve onun arkeoloji ile olan ilişkisi, birbirlerine bağlı bir çarkın dişlisi gibidir. Doğal ve kültürel çevre üzerine inşa edilmiş insana ait her kalıntı arkeolojinin temel konusunu oluşturur. Kültür nasıl ki insana dair her şeydir, o zaman bu her şeyin oluşması sırasında birincil etmen de çevre yani doğal ortam olacaktır.

Bu durum sıra dışı bir coğrafya oluşturan dağlık Doğu Anadolu gibi bölgelerde daha özellikli bir durum yaratır. Dağlık kuşağın arkeolojik süreçlerinin hiç şüphesiz en önemli dönemi olan Urartu Krallığı'nda doğal ve kültürel arazi okumaları daha belirgin bir şekilde kendini gösterir. Urartu ile birlikte bölgeye gelen kent ve anıtsal mimari içeren yatırımlar bölgedeki kültürel peyzajın oluşmasına ve doğal peyzajın değişmesine neden olur.

Krallığın son yıllarında kurulduğu bilinen ve kraliyetin son büyük yatırımı olan Ayanis kenti, bu hususta karşımıza çıkan gösterişli peyzaj örneklerinden birini temsil eder. Otuz yılı aşkın süredir devam eden arkeolojik çalışmalar daha çok sitadel ve dışkent odaklıdır. Kentin hinterlandı çok sistematik olarak araştırılmamıştır. Son dönem kazıları kapsamında yürütülmeye başlanan su altı arkeolojik araştırmaları, yöre peyzajına ve etnoarkeolojisine yönelik birkaç yüksek lisans tezi, bu konu ve Ayanis çevresindeki arazi kullanımına dikkat çekilmesine vesile olmuştur. Bu çalışmalardan elde edilen ilk verilerin paylaşıldığı bu makalede kentin doğal ve kültürel arazi kullanımına yönelik ilk tespitler yer almaktadır. Bu tespitlere göre şu temel sonuçlardan söz edilebilir;

1. Ayanis kenti alışıla gelinen Urartu kale/kent konumlarından oldukça farklıdır. Yerleşim önemli tarımsal alanlara, otlaklara ve yollara hâkim bir konumda değildir.
2. Civarında engebeli /arızalı bir coğrafya söz konusudur. Bu engebeli coğrafyada hayvancılık açısından belirli oranda da olsa otlakların varlığından bahsedilebilir. Bugünde devam eden yarı küçük ve büyük baş hayvancılık ağırlıklı hareketli (yaylacılık) esaslı bir hayvancılık modeli dikkati çeker. Arkeolozoolojik ve etnoarkeolojik veriler de bu yöndeki tespitleri desteklemektedir.
3. Bölge jeomorfolojisinde heyelan ve tektonik hareketlilik dikkati çeker. Bu olumsuz koşullar arazi kullanımına dönük negatif unsurlardır.
4. Su kaynakları bakımından belli başlı pınarlar/doğal su kaynakları söz konusudur. Güçlü akarsulardan söz edilemez. Kalenin güneyindeki yüksek kesimlerde bulunan küçük bir gölet/baraj kentin su teminin de etkili olduğu düşünülmektedir.

5. Kentin kültürel ve doğal peyzajında hâkim olduğu koy/kıyı şeridi, devamındaki dağ ve civarındaki dağlık/engebeli arazi temel figürlerdir. Bu unsurların oluşturduğu manzara, doğal çevre bugün bölge halkına yazlık/yayla turizm olanakları sunar. Yöre Van Gölü kıyılarının en yoğun yazlık alanıdır. Bu durumdan hareketle, belki kentin Urartu dönemi için de mevsimsel (özellikle yaz aylarında) ziyaret edilen bir krali kent işlev görmüş olabileceği düşünülebilir.
6. Ayanis kenti içerdiği mimari doku ve veriler açısından krali ve dini özellikleri öne çıkan bir krali kenttir. Gerek sitadel gerek dışkentte tespit edilen depolama alanları dışında kamusal nitelikli yapılar dikkat çeker. Kozmopolit bir yapıya sahip Urartu Krallığı'nın sitadel ve dışkentte benzer mimari unsurları barındırmış olması bağımsız bir ilişkiye sahip olmadıklarının göstergesi kabul edilebilir.
7. Kentin dinsel ağırlıklı kültürel peyzajında tanrısallaştırılan Süphan Dağı (*Eiduri*) başroldedir. Olasılıkla kent ve karşı kıyısında yükselen Kef krali kenti bu kutsal bağlamın/peyzajın parçalarıydı.

KAYNAKÇA

Beşikçi, B. 2019, *Ayanis Kalesi ve Çevresinin Kültürel Peyzaj Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

Çiftçi, A. 2017, *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom,* Brill, Leiden: Boston.

Çilingiroğlu, A. 1997, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı,* İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Çilingiroğlu, A. 2011, "Ayanis Kalesi", *Urartu Doğu'da Değişim: Transformation in the East* (eds. K. Köroğlu ve E. Konyar), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 296-317.

Çilingiroğlu, A. 2012, "Ayanis", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1-24.

Danışmaz, H. 2020, *Urartu Krallığı: Yönetim ve Organizasyon,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Erdem, A. Ü. 2011, "Ayanis Verileri Işığında Urartu'da Tahıl Depolama", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* XVI, 83-93.

Erdem, A. Ü. 2019, "Ayanis'te Sitadel ve Dış Kent Arasındaki Sosyo-Ekonomik İlişkiler", *Türkiye Eski Yakın Doğu Araştırmaları Dergisi* 1, 1-10.

Eryazıcıoğlu, E. 2012, *Kültürel Peyzaj Alanlarının Korunmasına Yönelik İlkeler: İstanbul Boğaziçi Örneği*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Gökçe C. G. ve S. Açıkgöz 2015, "Kültürel Peyzaj Bileşenleri ve Turizm İlişkisinde Görsel Peyzaj Analizi: Nallıhan-Beydili Köyü Örneği", *I. Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators,* Konya, Aybil Yayınları, 409-419.

Işıklı, M. 2014, "Reflections on Twenty-Five Years of Excavations at Ayanis; Past, Present and Future", *Studies on History, Archaeology, Mythology and Philology in Honorof Armen Petrosyan in Occasion of his 65th Birthday, ARAMAZD Armenian Journal of Near Eastern Studies* VIII, 110-119.

Konak, A. 2017, "Arkeolojik Çalışmalarda Çevresel Yaklaşımların Tarihçesi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)* 6, 15-38.

Köroğlu, K. 2011, *Urartu Doğu'da Değişim/Transformation in the East* (eds. K. Köroğlu ve E. Konyar), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 10-45.

Öner, E. 2002, *Van-Ayanis Jeomorfoloji Araştırmaları,* Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje Raporu, İzmir.

Özdoğan, M. 2011, *50 Soruda Arkeoloji,* İstanbul: Bilim ve Gelecek Yayınevi.

Ronan, C. A. 2003, *Bilim Tarihi, Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi,* Akademik Dizi 1, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Sağlamtimur, H. 2001, *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı,* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

Sauer, O. C. 1925, "The Morphology of Landscape"*, University of California Publications in Geography*, 2.2, Berkeley: University of California Press, 296-315.

Sezer, V. 2019, *Ayanis Kalesi ve Çevresinde Hayvancılık: Etnoarkeolojik Örnek Bir Çalışma,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

Stone, E. 2012, "Social Differentiation within Urartian Settlements", *Bianili Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (eds. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf ve P. Zimansky), Leuven: Peeters, 89-99.

Stone, E. ve P. Zimansky 2003, "The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis", *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond* (eds. A. Smith ve K. Rubinson), Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology, 213-228.

Stone, E ve P. Zimansky 2004, "Urartian City Planning at Ayanis" *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney. Ancient Near Eastern Studies Supplement* 12, (Ed. A. Sagona), Leuven: Peeters, 233-243.

Şengül, M., A. O. Aras, M. Işıklı 2013, "Ağartı Köyü (Van Gölü Doğusu) Civarının Aktif Tektoniği ve Ayanis Kalesi'ne Olan Etkileri", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 31, 159-176.

Toker, C. 2018, "Başkent Tuşpa Çevresi Yerleşim Analizi Işığında Urartu Toplum Yapısı", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)* 7, 47-72.

Zimansky, P. 2005, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5* (eds. A. Çilingiroğlu ve G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 235-240.